

спонукають до дії, а також вказати на їх полісемічні властивості. У досліджуваних говірках Західного Поділля спостерігаємо найбільш активне поширення непохідних емоційних інтер'єктивів: *О! А! Ой! Ох!* Окрему групу складають вигуки, що можуть передавати різні експресивно-емоційні відтінки (від здивування, радості до роздратування, страху тощо): *Ану! Но! Ну! На! Ади! Адись! Гай-ну!*

Функціонування службових частин мови та вигуків у діалектному мовленні в основному збігається з літературною нормою та з іншими українськими говірками, однак службові слова мають менше навантаження та відносно невисоку представленість. Визначаємо менший вплив української літературної мови і більший – інших (суміжних і дистантних) говірок; багато особливостей пов'язано з функціонуванням архаїчних форм, деякі риси сформувалися під впливом фонетичних особливостей суміжних говірок (покутсько-буковинських, волинських, наддністрянських та ін.).

Отже, виявлення у діалектних текстах усіх граматичних форм, морфологічних явищ і особливостей їх вживання уможливають створення на цій основі детальних описів говірок, визначення чинників впливу на граматичну систему.

Список скорочень назв населених пунктів

Бкт – с. Бакота, СУ – смт Стара Ушиця, Мрн – с. Мар'янівка, Птр – с. Патринці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Список використаних джерел

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія / С.П. Бевзенко. – К. : Вища шк., 1980. – 246 с.
2. Городенська К.Г. Сполучники української літературної мови / Катерина Городенська. – К., Інститут української мови : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 208 с.
3. Делюсто М.С. Граматика говірки у світлі тексту : автореф. дис. а здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Делюсто Марина Сергіївна. – К., 2010. – 20 с.
4. Річинський А. Рідна мова й лікар на провінції / Д-р А. Річинський // Рідна мова. – 1933. – Ч. 3. – С. 99-102.

Summary. In the article the functioning of syntactic parts of speech and interjections in grammatical system of Western-Podill'an dialects. The connected texts of dialect language, in which the characteristic features of dialects are shown on the grammatical level, where taken as a material for the research work. The advantage of literary standard usage in the dialects is testified; the number of specific features of syntactic parts of speech and interjections usage is specified.

Keywords: syntactic parts of speech, interjections, Western-Podill'an dialects, text.

УДК 81-116.3

Р.В.Козак

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ “ЕКСПРЕСИВНЕ” – “ПРАГМАТИЧНЕ”

У статті розглянуто проблему експресивності крізь призму прагматики як пріоритетного напрямку сучасної лінгвістики. Автор чітко описує інтенції, що є основою експресивності висловлення, зазначає, що експресивність мовленнєвої одиниці більше визначається сукупністю цілей, з огляду на що можна лише умовно вказувати на домінування якоїсь із них. Основною метою експресивності є уможливлення адекватного сприйняття комунікативного наміру, досягнення запланованого перлокутивного ефекту, що у кінцевому результаті і визначає успіх інтеракції.

Ключові слова: експресивність, експресив, прагматика, мовленнєвий акт, мовленнєвий жанр, ілокуція, перлокуція, інтеракція, інтенція, комунікативно-прагматичний підхід, адресат, мовець, висловлення.

Проблема співвідношення понять “експресивне” – “прагматичне” виокремлена в українському і зарубіжному мовознавстві нещодавно і тому є недостатньо вивченою, а, відтак, актуальною.

Мета статті – через інтенційний зміст категорії експресивності – доповнити й уточнити тлумачення співвідношення зазначених понять.

Визначену мету спробуємо зреалізувати через **розв'язання** таких **завдань**, як-от:

- розглянути проблему експресивності крізь призму прагматики як пріоритетного напрямку сучасної лінгвістики;
- зважати при аналізі експресивності на її мовленнєвий характер;
- схарактеризувати експресивність відповідно до основної одиниці діалогічного повідомлення – висловлення.

Окремі лінгвісти поняття експресивного повністю відносять до сфери прагматики [10; 2], оскільки поєднують експресивність із проблемою вибору мовцем мовних і мовленнєвих знаків з метою максимально ефективного впливу на адресата. Прагматика у тлумаченні Ч.Морріса розуміється як "...вчення про відношення "знаків до їх інтерпретаторів", тобто до мовця і його адресата" [3].

Урахування сучасних уявлень щодо цієї галузі лінгвістики уможливує доповнення та уточнення визначення Ч.Морріса: прагматика вивчає, як відношення мовця до змісту і ситуації мовлення виражається висловленням.

"Прагматичним" у тлумаченні експресивності є перш за все поняття намісності. В теорії висловлення воно збігається із категорією комунікативної мети (наміру, інтенції) повідомлення. Г.Акімова надзвичайно обачно втілює думку про можливість співставлення експресивних конструкцій з ілокутивними. Одночасно і зауважує, що "нерозробленість типології семантики... ілокутивних актів не уможливує чіткого бачення цієї близькості чи відмінності" [1, 101].

Здійснюючи стилістичний аналіз експресивних засобів, дослідниця вбачає відмінність ілокутивних актів від експресивних конструкцій у функціональному обмеженні перших й обов'язковій стилістичній маркованості інших. Але найістотніша відмінність, припускає Г.Акімова, може виявлятися у сфері семантики – в тих смислах, що передаються експресивними конструкціями й ілокутивними актами. На нашу думку, описати семантику експресивного висловлення, дотримуючись меж стилістичних концепцій експресивності, досить складно. В.Телія зазначала щодо "некомпетентності стилістики висновувати про семантичне заповнення значення експресивності" [13].

Вихід за межі традиційного опису експресивних мовних засобів до правил, стратегій, психологічних основ їх вибору символізує перехід у сферу прагматики. Безумовно, таке розмежування стилістики і прагматики є умовним. Т.Винокур зазначає, що "стилістична категорія – завжди є категорією цільовою за своєю суттю" [8, 52]. Стилiстика випередила прагматику щодо дослідження комунікативно-прагматичних умов спілкування, що впливають на форму висловлення.

Умисність в термінологічному просторі прагматики йменується "ілокутивною метою висловлення". Ілокутивно-перформативний критерій є основою класичних типологій мовленнєвих актів Дж. Остіна, Дж. Серля, Д.Вандервекена [12], на цьому ґрунтується класифікація мовленнєвих жанрів [6]. Дехто з лінгвістів вважає, що наявність особливого комунікативного спрямування – впливу на емоційну сферу реципієнта – формує особливий тип мовленнєвого акту – експресив [11].

Обсяг експресивів за класифікацією Дж. Серля обмежується такими етикетними формулами, як вибачення, подяка, співчуття, вітання тощо. Те, що Дж. Серль і Дж. Остін називають експресивами, Т.Шмельова відносить до одноактних етикетних мовленнєвих жанрів (за умови, що поняття "мовленнєвий акт" і "мовленнєвий жанр" у цьому випадку збігаються). Одноактні мовленнєві жанри, комунікативна мета яких відноситься до сфери особистісних відчуттів, самопочуття комунікативів (похвала чи огуда, задоволення чи дорікання), Т.Шмельова називає оцінними [18].

У лінгвістичних працях зустрічаємо тенденцію щодо розширення поняття експресиву через поняття мовленнєвих актів, що виражають емоційно-оцінне чи емоційне ставлення мовця до висловлюваного (Є.Вольф, В.Гак, Т.Трипольська, М.Федосюк та ін.).

Є.Вольф обмотивовує свою думку тим, що експресиви, орієнтовані на соціальні ритуали, мають спільну з усіма висловленнями особливість, яка інтерпретує їх як оцінні (схвальність / несхвальність тощо), а саме – спрямування на емоційну реакцію співбесідника. Тому зазначені різновиди висловлень об'єднуються у групу експресивів [9] або емотивних мовленнєвих жанрів [15, 78].

Проте вияв емоційного впливу на адресата, що ґрунтується на схваленні / огуді, може бути метою виголошення і констатуючого висловлення. Окрім того, низка часткових значень директиви, прохання, поради тощо можуть отримати емоційно-оцінну інтерпретацію за шкалою "схвалюю – не схвалюю", "задоволений – не задоволений". Вірогідно, правомірно вважати, що

емоційні за своєю суттю експресивні смисли, зазвичай, лише нашаровуються на основну інтенційну характеристику мовленнєвого акту, бо "...поєднання ілокутивної функції констативу чи директиви з негативною емоцією несхвалення творить мовленнєвий акт "докору" чи "образи", а з емоцією схвалення – "компліменту" чи "хвальби" [17]. Це уможливило кваліфікувати експресію лише як особливий аспект комунікативного наміру мовця. Припускаємо, що експресивно забарвленими можуть бути висловлення будь-якого комунікативного типу. Емотивність та породжувана нею експресивність – це особливий компонент змісту висловлення, що має безпосередній зв'язок з комунікативною метою мовця. Експресиви не формують окремих типу мовленнєвих актів чи мовленнєвих жанрів. Таке тлумачення експресивності, на нашу думку, подається у висловленні М.Бахтіна: "Низка поширених у побуті жанрів є в такій мірі стандартною, що індивідуальне бажання мовця виявляється лише у виборі певного мовленнєвого жанру, а ще – в експресивному інтонуванні його" [4, 257].

Експресія – це виявлення емоцій і мовленнєвої волі мовця, спрямованих на те, аби впливати на емоції, думки, поведінку адресата, схилити його до сприйняття повідомлення і тим забезпечити адекватне тлумачення інтенційного задуму висловлення, досягнути перлокутивного ефекту. Експресію можна подати як особливий аспект комунікативного наміру мовця, що віддзеркалює його емоції, погляди, оцінку, настанови сприйняття, асоціації.

Вивчення мовленнєвих актів, включених в діалогічну взаємодію з конкретним адресатом, уможливило дослідникам зробити висновок, що комунікативний намір має складну структуру. Першою про це вказала А.Вежбицька, підкресливши, що "...поняття мовленнєвого акту є недостатньою підставою для аналізу мовлення... Будь-який мовленнєвий акт співвідноситься із "інтегрованим віхтем ментальних актів" [5, 109].

Простішою, елементарною одиницею у порівнянні з мовленнєвим актом А.Вежбицька вважає ілокутивний компонент. Л.Федорова ілокутивні компоненти, орієнтовані на адресата, йменує "мовленнєвим впливом" і вважає його основною складовою мовленнєвої дії, яка визначає "певною мірою усі інші" [14, 47]. Із прагненням впливати на співбесідника завжди співвідноситься мета мовленнєвого самовираження. Комунікативно-прагматичний підхід уможливило об'єднання двох взаємопов'язаних ілокутивних намірів, які то ототожнювались, то непослідовно розмежовувались при вивченні експресивності: емоційне самовираження і вплив на емоції реципієнта. Включення емоційного самовираження як мети, що повноправно входить до структури ілокутивного наміру експресивного висловлення, частково зменшують протиставлення емоційного й експресивного. Таке розв'язання протиріччя є правомірним і з погляду психології спілкування, і з позицій прагматики. Дж. Серль і Д.Вандервекен розглядали це не тільки як "комунікативну паралель думки", але й "як відомий психологічний стан" [14, 243]. Емоції допомагають розумінню мотивів мовленнєвої діяльності, задля чого висловлення було виголошено, сигналізують про значущість об'єктів у системі потреб індивіда. Якщо ми звернемося до емоцій, бажань, мотивів мовця, то зможемо побачити новий перелік комунікативних цілей, можливо, нижчого рівня: "Тут, власне, має місце виразна функція слова у вузькому значенні "вираження" як "виявлення" чи "вияву" експресії" [7, 15.].

В центрі уваги опиняються мовленнєві акти, спрямовані на зміну емоційного стану адресата і які є в той самий час актом емоційного самовираження мовця. Експресивні висловлення реалізують базові потреби в самооцінці, самовираженні, самоповазі, задовільняють його потребу близькості (прихильності) до людей із збереженням незалежності. Структуру експресивного компонента мовленнєвого замислу висловлення формують відношення "Я – Ти". Поняття "експресивного задуму" фігурує в теорії мовленнєвих жанрів Т.Бахтіна як вихідна точка, що визначає стиль і композицію мовленнєвої поведінки. Які жанри він формує і в якій мірі впливає на вибір жанрової форми – цей аспект вивчений досі недостатньо. Намагання прототипно-модульного подання інтенцій, "відповідальних" за використання мовних одиниць з тим чи тим наповненням експресивних конотативних складових, було зроблено у монографії "Людський фактор у мові: мовні механізми експресивності" (1991). Ми вважаємо за можливе розширити перелік інтенцій, запропонований авторами монографії, та подати інтенції, що є основою експресивності висловлення, так:

1. Мовець хоче, щоб адресат наочно уявив собі денотативну ситуацію – стан справ, описуваний в диктумі висловлення: "*Хочу, щоб ти уявив наочно ситуацію X так, як її сприйняв я*". Ця інтенція зумовлює використання у мовленні образних номінацій, поширених порівнянь, цитування і різних невербальних засобів – усього того, що дає можливість адресату яскраво, відчутно уявити собі стан справ, свідком яких був мовець.

2. Мовець небаждужий до якого-небудь явища, події, особи і хотів би, щоб адресат уявив собі його емоційний стан, перейнявся його почуттями: "*Висловлюю почуте X і хочу, щоб ти перейнявся ним разом зі мною*". У фактичному спілкуванні перша і друга інтенції взаємопов'язані: наочне подання ситуації готує до її емоційного сприйняття.

3. Суб'єкт мовлення сам добре чи погано відноситься до чого-небудь і прагне викликати подібне почуття – відношення в адресата: *“Вважаю, що X, хочу, щоб ти погодився зі мною і пройнявся з приводу цього почуттям У”*.

4. Мовець виявляє по відношенню до адресата почуття симпатії (антипатії) і хотів би, аби співбесідник відчув з огляду на це певне приємне (неприємне) почуття: *“Відчуй X з приводу моєї оцінки”*.

Третя і четверта ситуації емоційної оцінки не тотожні: глибинний мотив оцінного висловлення щодо третьої особи чи події – *“Відчуй те ж, розділи зі мною почуття – відношення”*, в той час як основою оцінних висловлень про адресата, важливих для нього людей, речі, події вважаємо мотив *“Відчуй У щодо моєї оцінки”*. В конфліктній ситуації “один із співбесідників намагається будь-яким чином засмутити іншого, вплинути на нього, верховодити” [16, 14-15]. На запланований перлокутивний ефект вказують дієслова на позначення оцінних мовленнєвих актів: образити (образитися), знущатися, насміхатися, скривдити (скривдитися), уразити. Образа й інші зазначені мовленнєві дії зближують намір принизити, уразити, показати смішний вигляд співбесідника. В той час основний спосіб позитивного впливу на почуття партнера – хвальба, комплімент і низка етикетних жанрів. Їх основна інтенція полягає в тому, щоб сказати дещо приємне співбесідникові. Показником перлокутивного акту може бути і невербальна реакція адресата (усмішка, вдячний погляд), і вербальна.

5. Мовець підкреслює значущість того, що відбувається через зображення незвичайного, виняткового у певній ситуації і пережитого ним стану. Мета висловлення полягає в тому, щоб зацікавити, здивувати, вразити, приголомшити співбесідника: *“Хочу, щоб тобі було цікаво”*. Подія передається через вираження чи імітацію низки гами почуттів – переживань: “дивно”, “неочікувано”, “хімерно”, “гідно подиву”, “вражаюче”, які зазвичай співвідносяться з позитивними чи негативними емоціями, оцінками. Здивування мовця відтворює реакцію суб'єкта на порушення нормального, звичайного стереотипного, з його погляду, протікання подій. Вираження вигаданого чи істинного здивування у мовленні є поліфункціональним.

6. З метою підсилення враження автор експресивного висловлення часто вдається до перебільшення, гіперболи, інтенсифікує ознаку, емоцію: *“Хочу, щоб ти відчув, якою мірою X”*. Аналізований матеріал засвідчує, що семантика інтенсивності, з якою інколи ототожнюють експресивність чи розглядають як один із семантичних складників останньої, насправді є неоднорідною. Вона залежить від конкретних мовленнєвих намірів мовця.

7. Для досягнення вказаних вище цілей автору експресивного висловлення необхідно переконати адресата у щирості: *“Повір, що я щирий”*. Переконавання у щирості – один із засобів переконання співбесідника в істинності виражених почуттів (напр., зізнання в любові чи ненависті), у правильності думок – оцінок; продемонструвати переконаність, неупередженість мовця. Так суб'єкт мовлення завойовує довіру аудиторії. Від ступеня довіри залежить успіх мовленнєвого впливу. Щиросердечність залежно від умов комунікації і цілей, які ставить перед собою мовець, може виявлятися в діалозі як (1) щирість в оцінці, (2) гіперемоційність, (3) переконаність, (4) неупередженість, (5) засвідчення. Прагнення підкреслити ці аспекти мовленнєвого наміру і створюють експресивність висловлення.

8. Якщо мовець впевнений у міцності своєї морально-етичної світоглядної позиції, достовірності висловлюваної інформації чи хоче емоційно натиснути на партнера, він підсилює категоричність висловлення: *“Я впевнений, що X, підкреслюю, що X, і хочу, щоб ти це зрозумів”*.

9. Насамкінець, експресивний рефлекс може бути спрямований на форму висловлення як естетично значущий об'єкт. Основою інтенції є зазнання мовцем незвичайності, оригінальності мовленнєвої поведінки. Така мета реалізується в різних формах мовленнєвої гри, в нестандартному оформленні стереотипних, етикетних мовленнєвих жанрів, а найяскравіше виражається в художній творчості. Семантичне подання зазначеної інтенції може мати такий вигляд: *“Хочу виразитись якимось (незвичайно, оригінально: не так, як усі, доступно тощо)”*.

Основою творчого відношення до мови є такі інтерактивні цілі: *“Хочу зробити приємне співбесідникові, розважити його”, “Хочу сподобатися співбесідникові”, “Хочу розрядити обставини”, “Хочу заволодіти ініціативою в діалозі”* тощо. Нестандартні структури деавтоматизують сприйняття, збуджують рефлексі реципієнта через зміщення стереотипу, звичного погляду на світ, підкреслюють особливе ставлення суб'єкта до адресата.

Завершуючи перелік експресивних інтенцій, можемо зазначити, що експресивність мовленнєвої одиниці найчастіше визначається сукупністю цілей, тому лише умовно можна говорити про домінування однієї з них.

Основна мета експресивності – забезпечити адекватне сприйняття комунікативного наміру, досягнути запланованого перлокутивного ефекту, що у кінцевому підсумку визначає успіх інтеракції.

Передбачаємо, що вивчення експресивних висловлювань, які реалізують названі інтенції, уможливить детальніший розгляд кожного семантичного компоненту чи прагматичної умови

спілкування, визначення його неелементарності і деталізацію залежно від умов комунікації, цілей спілкування і об'єкта афективного рефлексу. Взаємодія експресивних макроінтенцій із іншими цілями мовленнєвого акту є тільки одним із прагматичних аспектів дослідження, який допомагає глибше зрозуміти природу мовленнєвої експресії. Аналіз діалогу виявляє й інші фактори, які впливають на експресивний характер повідомлення, що ми і спробуємо описати у наступних наукових розвідках.

Список використаних джерел

1. Акимов Г.Н. Новое в синтаксисе современного русского языка / Г.Н.Акимов. – М. : Высшая школа, 1990. – 168 с.
2. Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т. 2. Интегральное описание языка и системная типология / Ю.Д.Апресян. – М. : Школа Языка русской культуры, 1995. – 767 с.
3. Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Итоги, проблемы и категории прагматики / Н.Д.Арутюнова, Е.В.Падучева // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 16. – М. : Прогресс, 1985. – С. 8-39.
4. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М.Бахтин. – М. : Искусство, 1986. – 422 с.
5. Вежбицкая А. Жанры речи / А.Вежбицкая // Жанры речи. – Вып. 1. – Саратов : Изд-во Гос. УНУ Колледж, 1997. – 212 с.
6. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енцикл. Словник для фахівців з теоретич. гуманіт., дисциплін та гуманіт. інф-ки. – К. : “АртЕк”, 1998. – С. 227-232.
7. Винокур Т.Г. К характеристике говорящего: интенция и реакция / Т.Г.Винокур // Язык и личность. – М. : Наука, 1989. – С. 11-23.
8. Винокур Т.Г. Устная речь и стилистические свойства высказывания // Разновидности городской устной речи / Т.Г.Винокур. – М. : Наука, 1988. – 137 с.
9. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки / Е.М.Вольф. – М. : Наука, 1985. – 228 с.
10. Падучева Е.В. Семантические исследования (семантика времени и вида в русском языке; семантика нарратива) / Е.В.Падучева. – М. : Школа Языка русской культуры, 1996. – 464 с.
11. Серль Дж. Р. Косвенные речевые акты / Дж. Р.Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17. – М. : Прогресс, 1986. – С. 195-222.
12. Серль Дж. Р., Вандервекен Д. Основные понятия мышления речевых актов / Дж. Р.Серль, Д.Вандервекен // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 18. – М. : Прогресс, 1986. – С. 241-256.
13. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В.Н.Телия. – М. : Наука, 1986. – 191 с.
14. Федорова Л.Л. Типология речевого воздействия и его место в структуре общения / Л.Л.Федорова // Вопросы языкознания. – 1991. – №6. – С. 46-50.
15. Федосюк М.Ю. Исследование средств речевого воздействия и теория жанров речи / М.Ю.Федосюк // Жанры речи. – Саратов : Колледж, 1997. – С. 68-88.
16. Фоменко Ю.В. Язык и речь / Ю.В.Фоменко. – Новосибирск : Изд-во НГПИ, 1990. – 79 с.
17. Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности. – М. : Наука, 1991. – 346 с.
18. Шмелева Т.В. Речевой жанр как первичная характеристика высказывания / Т.В.Шмелева // Высказывание как объект лингвистической семантики и теории коммуникации : тезисы научной конференции. – Ч. 1. – Омск : Изд-во ОГУ, 1992. – С. 25-26.

Summary. In the article the problem of expressiveness in the light of pragmatics as a priority direction of modern linguistics is studied. Author clearly describes intentions, which are the basis of the expression expressiveness, designates that expressiveness of the linguistic unit is mostly defined by the aggregate of purposes, and only because of this fact, it is possible to indicate the domination of any of them only with the help of the condition. The main purpose of the expressiveness is to make the adequate perception of the communicative intention possible, to obtain the planned perlocutive effect, which in the end defines all interactions.

Keywords: expressive pragmatics, speech act, speech genre, illocution, perlocution, interaction, intention, communicative-pragmatic approach, recipient, speaker, expression.